PLANT RESEARCH INTERNATIONAL

Op weg naar een duurzaam agrarisch natuurbeheer

Verslag van de workshop 'Activeren kennisnetwerk agrarisch natuurbeheer' gehouden op 23 april 2003 te Wageningen

H. Korevaar, A. van den Ham, D. Postma & R. le Rutte

LEI

ALTERRA
RESEARCH INSTITUUT VOOR DE GROENE RUIMTE

Rapport 71

WAGENINGEN UR

PLANT RESEARCH INTERNATIONAL

Op weg naar een duurzaam agrarisch natuurbeheer

Verslag van de workshop 'Activeren kennisnetwerk agrarisch natuurbeheer' gehouden op 23 april 2003 te Wageningen

H. Korevaar[1], A. van den Ham[2], D. Postma[2] & R. le Rutte[3]

[1] Plant Research International
[2] Landbouw-Economisch Instituut
[3] Alterra

Plant Research International B.V., Wageningen
september 2003

Rapport 71

WAGENINGEN UR

© 2003 Wageningen, Plant Research International B.V.
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Plant Research International B.V.

Exemplaren van dit rapport kunnen bij de (eerste) auteur worden besteld. Bij toezending wordt een factuur toegevoegd; de kosten (incl. verzend- en administratiekosten) bedragen € 50 per exemplaar.

Plant Research International B.V.

Adres : Droevendaalsesteeg 1, Wageningen
: Postbus 16, 6700 AA Wageningen
Tel. : 0317 - 47 70 00
Fax : 0317 - 41 80 94
E-mail : postkamer.pri@wur.nl
Internet : http://www.plant.wur.nl

Inhoudsopgave

		pagina
1.	Inleiding	1
2.	Agrarisch natuurbeheer, waar gaat het om?	3
2.1	Voedselproductie versus natuur en landschap?	3
2.2	Wat willen burgers, beleid en boeren?	3
2.3	Bedrijfsontwikkeling	4
2.4	Toekomstbeelden	6
2.5	Verinnerlijking van agrarisch natuurbeheer	7
2.6	Werken met vragen	8
2.7	Kennisnetwerk	8
2.8	Niet 'of' maar 'hoe'	8
3.	Verbeteren kennisproductiviteit ten behoeve van agrarisch natuurbeheer	11
3.1	Betekenis van kennis	11
3.2	Ontwikkeling agrarisch natuurbeheer	11
3.3	Kennisbehoefte Boer	12
3.4	Beleid Overheid	12
3.5	Kennisbehoefte Overheid	13
3.6	Wie doen er allemaal mee?	13
3.7	Voorwaarden voor een effectieve voortgang van agrarisch natuurbeheer	14
3.8	Kennisproductiviteit verbeteren?	15
3.9	Wat vraagt dit van ons?	15
4.	Discussie	17
4.1	Welke nieuwe innovatierichtingen zijn wenselijk, kijkend naar de dilemma's vanuit praktijk en beleid?	17
4.2	Hoe moeten we omgaan met kennis om de volgende innovatieslag te maken?	17
5.	Betekenis van actieve kennisnetwerken voor het agrarisch natuurbeheer van morgen	19
5.1	Er zijn nu twee leidende paradigma's	19
5.2	Hoe komen we uit de huidige impasse van een stagnerend en weinig duurzaam agrarisch natuurbeheer?	19
5.3	Verschillende visies	19
5.4	Wat kunnen we hier mee als het over leereffecten gaat?	20
5.5	Dilemma van de overheid	20
5.6	Kennisnetwerken agrarisch natuurbeheer	20
6.	Conclusies en aanbevelingen	21
Literatuur		23

pagina

Bijlage I.	Deelnemerslijst	1 p.
Bijlage II.	Programma van de workshop	1 p.
Bijlage III.	Uitkomsten discussieronde 1. Welke nieuwe innovatierichtingen zijn wenselijk, kijkend naar de dilemma's vanuit praktijk en beleid?	1 p.
Bijlage IV.	Uitkomsten discussieronde 2. Hoe moeten we omgaan met kennis om de volgende innovatieslag te maken?	1 p.

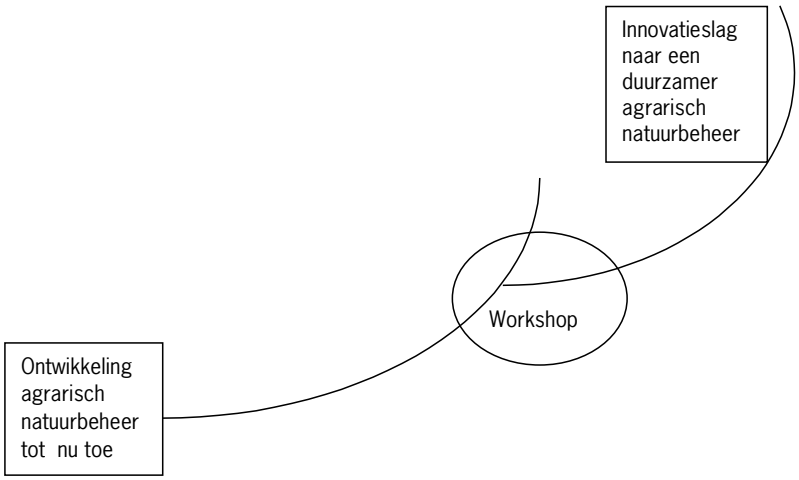
1. Inleiding

Er is anno 2003 ruime ervaring met agrarisch natuurbeheer in Nederland. Veel agrarische ondernemers benutten de mogelijkheden die het Programma Beheer en andere regelingen bieden. Het aanbod van agrarisch natuurbeheer op landbouwbedrijven groeit gestaag en in haar beleidsdoelen geeft de overheid aan agrarisch natuurbeheer verder te willen bevorderen (Regeringsverklaring, 2003). Ondanks al deze aandacht, zijn er voortdurend discussies rond agrarisch natuurbeheer. Deze spitsen zich vooral toe op de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer om natuurdoelstellingen te halen en op een efficiënte besteding van de ingezette financiële middelen (zie bijvoorbeeld Klein *et al.*, 2001; Berendse, 2003; LNV, 2003).

Praktijk en onderzoek hebben zich vooral geconcentreerd op de ecologische, organisatorische en economische aspecten van agrarisch natuurbeheer, d.w.z. op de effectiviteit op de korte termijn. Ook het beleid richt zich middels het Programma Beheer op doelen die binnen zes jaar moeten zijn gerealiseerd. Slechts weinigen vragen zich af wat de duurzaamheid van agrarisch natuurbeheer op de langere termijn is. Zowel vanuit het oogpunt van het realiseren van natuurbeleid als uit het oogpunt van een duurzame basis voor het betreffende landbouwbedrijf is dit een essentiële vraag. Wil agrarisch natuurbeheer, als groene dienst, een serieuze pijler van het natuurbeleid in Nederland zijn en blijven, dan is het belangrijk dat agrarisch natuurbeheer een heldere positie en een duurzame inbedding krijgt in de samenleving, bij het beleid, bij boeren, bij terreinbeherende organisaties en particulieren, en bij buitenlui.

Het gewenste beeld voor de toekomst hangt nauw samen met de waarden en de wensen van de betrokkenen en is per definitie divers; bovendien verschuiven natuurbeelden in de loop van de tijd. De gemiddelde burger in Nederland heeft een romantisch beeld van het landschap en de natuur. De vraag is welke natuur we willen en in welke mate we die willen in de toekomst (bijvoorbeeld het jaar 2020) in Nederland. Daarbij zijn er twee hoofdstromen te onderscheiden:
1) natuur is ruimte voor natuurwaarden ('planet'),
2) natuur is een economische functie ('profit').

De workshop 'Activeren kennisnetwerk agrarisch natuurbeheer' werd opgezet om een innovatieslag met agrarisch natuurbeheer te kunnen maken (Figuur 1). In een dergelijke innovatieslag is het noodzakelijk dat het natuurbesef verinnerlijkt ('people'); dat er een balans (meer aandacht voor people), maar tegelijk ook dynamiek zit in de relatie: planet - people - profit (versterking van de onderlinge verbinding).

Figuur 1. Innovatieslag naar een duurzamer agrarisch natuurbeheer.

Doel van de workshop
Het duurzamer maken van agrarisch natuurbeheer betekent dat we voor een nieuwe innovatieslag staan. Op de workshop hebben we de volgende hoofdvraag verkend:

- welk toekomstbeeld qua agrarisch natuurbeheer willen we in Nederland realiseren?

Met de hoofdlijnen van dat beeld voor ogen, hebben we gediscussieerd over:

- welke innovatie- en leerprocessen daarbij nodig zijn?
- welk type 'onderzoek' en /of facilitatie daarvoor gewenst is?
- zijn er stappen in beeld die nu al gezet kunnen worden?

Programma van de workshop
In de workshop op 23 april 2003 is met 15 deelnemers (zie Bijlage I), die een ruime ervaring hebben met agrarisch natuurbeheer vanuit diverse disciplines en organisaties, nagedacht over wat er is nodig om de innovatieslag naar een duurzaam agrarisch natuurbeheer te maken.

Het programma van de workshop (zie Bijlage II) was opgebouwd uit twee inleidingen (hoofdstukken 2 en 3) over toekomstbeelden van agrarisch natuurbeheer gevolgd door een discussieronde in subgroepen over innovatierichtingen en een tweede discussieronde over de rol van kennis bij de innovatieslag. De uitkomsten van de discussierondes worden in hoofdstuk 4 besproken, waarna in hoofdstuk 5 wordt ingegaan op de betekenis van een actief kennisnetwerk voor het agrarisch natuurbeheer. In hoofdstuk 6 worden enkele conclusies getrokken en worden aanbevelingen voor vervolgacties gedaan.

2. Agrarisch natuurbeheer, waar gaat het om?

2.1 Voedselproductie versus natuur en landschap?

De wensen voor het gebruik van de groene ruimte zijn de laatste decennia drastisch veranderd. De nadruk ligt niet meer uitsluitend op de voedselproductie maar meer op natuur en landschap. Dat vraagt een ander type ondernemerschap.

Het is nog steeds zo dat ongeveer tweederde deel van de groene ruimte in bezit en beheer is bij boeren. En er zijn wel *voornemens* (LNV, 2000a; LNV 2000b) om het beleid te veranderen in de richting van een sterkere stimulering van de functie 'natuur en landschap' en minder stimulering van de functie 'voedselproductie' en die zijn deels ook wel doorgevoerd, maar de verandering van met name het Europees beleid gaat in de besluitvorming toch minder snel dan in de voornemens wordt gesuggereerd. Dat heeft gevolgen voor de visie op vernieuwd ondernemerschap. Daarnaast is het beleid niet op collectieve en integrale doelen, maar nog steeds vooral op individuele en sectorale doelen gericht.

Er is een groot aanbod van agrarisch natuurbeheer, veel boeren willen er best wat aan doen. Agrarisch natuurbeheer levert echter voor de meeste deelnemers een naar verhouding geringe bijdrage aan het inkomen, het is weinig zichtbaar voor de burger, het wordt weinig bewust en weinig professioneel gepromoot en nauwelijks opgenomen in totaalconcepten. Daardoor zijn integrale arrangementen schaars en sluiten vraag en aanbod niet op elkaar aan als de vraag überhaupt al bekend is. Dat leidt er toe dat de meeste boeren zich eenzijdig blijven richten op voedselproductie en *geen strategische keuze maken* voor een bedrijfsontwikkeling waarbij nieuwe PMC's (product-markt combinaties) met natuur en landschap als 'leitmotiv' de hoofdmoot vormen.

2.2 Wat willen burgers, beleid en boeren?

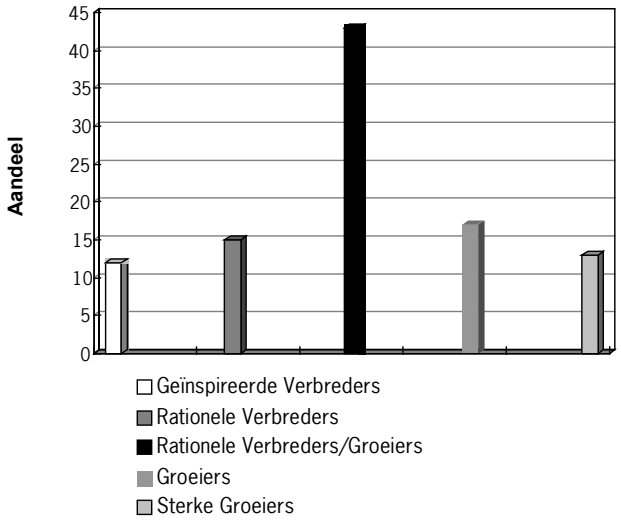
Wat 'de burger' (en dat is nog iets anders dan de consument) wil, is niet bekend en zal ook nooit bekend worden. Natuurlijk, burgers willen graag rust en ruimte, geen verrommeld aanzicht, een hoogwaardige landschappelijke kwaliteit. Maar dat is veel te algemeen, te vaag en te weinig grijpbaar. 'De burger' bestaat ook niet, de wensen zijn divers, ongrijpbaar en niet geoperationaliseerd.
De uitdaging moet hier zijn: hoe kunnen we bepaalde groepen burgers 'ontanonimiseren' en identificeren zodat ze een grijpbare en hanteerbare 'eenheid' gaan vormen voor nieuw te identificeren en te operationaliseren PMC's.

Ook het beeld van de overheid is wisselend. Dat komt natuurlijk door veranderende politieke voorkeuren, maar ook door wijzigingen in het Europees beleid. Gaat het om soortenbeleid of om een biotoop, intrinsieke waarde van natuur of belevingsnatuur, agrarisch natuurbeheer of vooral aankoop van gronden voor centraal beheerde natuurgebieden. En dan is er natuurlijk het EU-beleid, dat vanuit Nederland meer als een gegeven moet worden geaccepteerd, maar waar waarschijnlijk wel beter op kan worden geanticipeerd, en waarop mogelijk in een vroeg stadium invloed kan worden uitgeoefend. Want de plattelandsproblematiek is niet overal dezelfde (Frankrijk: dreigende leegloop, Nederland: vollopen met diverse functies).

En dan de ondernemer, die zoekt vooral *continuïteitsmogelijkheden* voor zijn bedrijf. *Hoe* hij daar invulling aan wil en kan geven, is afhankelijk van zijn competenties en interesses. Hoe is zijn visie op het evenwicht tussen de drie p's: profit, planet en people? Hoe laat hij elk daarvan meewegen in zijn visie? Kijkt hij bijvoorbeeld sterk naar de korte termijn p van profit? Dat vertroebelt het zicht op de continuïteit voor de lange termijn waarvoor de beide andere p's steeds belangrijker worden. Zij bepalen steeds meer de profit-p voor de lange termijn (Van den Ham & Postma, 2003).

2.3 Bedrijfsontwikkeling

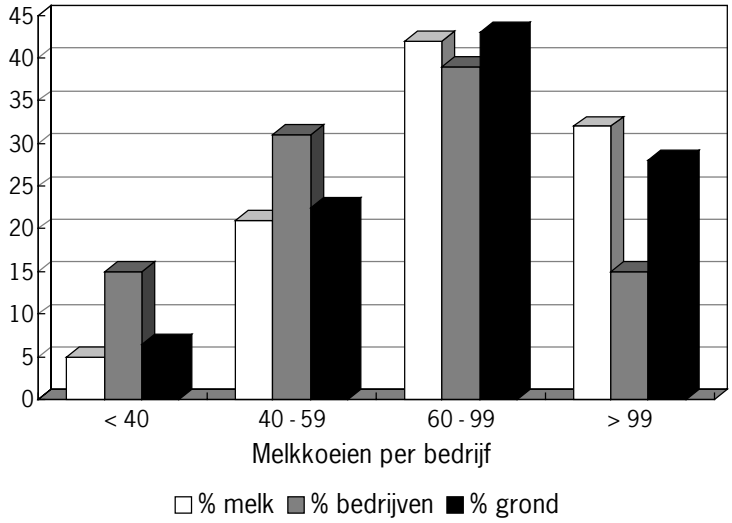
Figuur 2 geeft aan welke bedrijfsontwikkelingrichting boeren voor hun bedrijf zien. In dit hoofdstuk wordt dit geïllustreerd aan de hand van de melkveehouderij. Hoe meer links in de figuur, des te steviger is de visie dat het ondernemerschap vooral via nieuwe functies (zoals natuur en landschap en andere vormen van sociale en maatschappelijke verbreding) invulling moet krijgen. Hoe meer rechts in de figuur, des te steviger is de visie dat sterke schaalvergroting in de voedselproductie, met het doel te kunnen blijven concurreren op de wereldmarkt, een 'must' is. Ongeveer de helft van de boeren (de middelste staaf) denkt weliswaar nog sterk in de functie voedselproductie, maar ziet toch wel mogelijkheden voor verbreding (Van den Ham *et al.*, 2002). Die visie is bij hen echter nog niet verinnerlijkt en evenmin op strategisch niveau uitgewerkt. Ze kunnen gemakkelijk alsnog voor versterking van de voedselproductiefunctie kiezen.

Figuur 2. Motivatie bij ondernemers voor de bedrijfsontwikkeling.

Het percentage bedrijven met een opvolger is het laagst links in de figuur en het hoogst rechts in de figuur. Vanuit oogpunt van ontwikkeling van natuur en landschap zouden we dat als een bedreiging kunnen beschouwen.

Alles bij elkaar levert dat bij het huidige beleid het toekomstbeeld op dat de nadruk steeds meer komt te liggen op grote bedrijven met steeds meer koeien, melkquotum en grond per bedrijf en dat een steeds groter aandeel van de geproduceerde melk en beschikbare grond aanwezig zal zijn op die grote bedrijven. Was ruim 10 jaar geleden het grootste deel van het beschikbare melkquotum en de beschikbare grond aanwezig op bedrijven met minder dan 60 koeien, over ongeveer 10 jaar (Figuur 3) zal het grootste deel aanwezig zijn op bedrijven met meer dan 60 koeien met een steeds groeiend deel op bedrijven met meer dan 100 koeien (Van den Ham *et al.*, 2002).

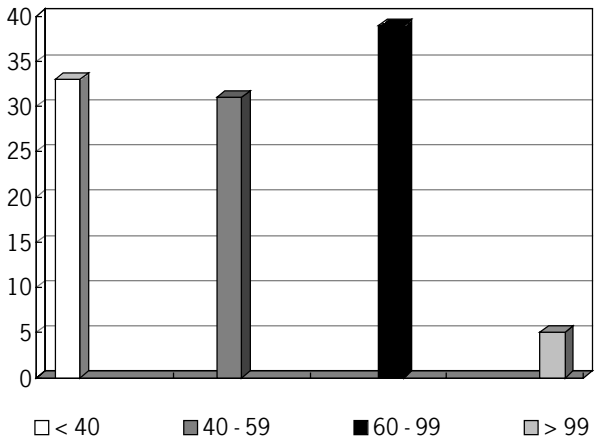

Figuur 3. *Prognose voor het percentage van de melk, van het aantal melkveebedrijven en van de oppervlakte grond per bedrijfsgrootteklasse voor 2010 in Noord-west, West en Zuid Nederland.*

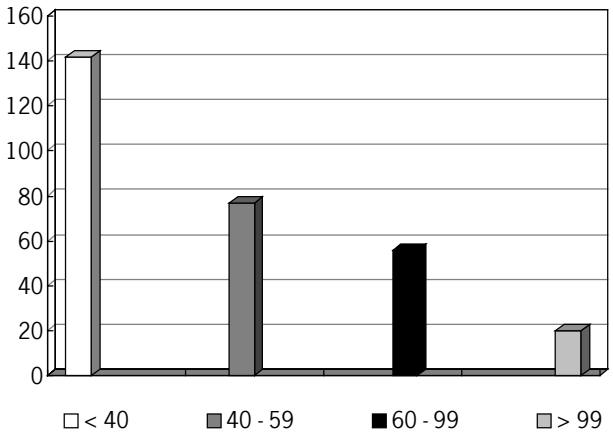
In 2000 liep het percentage bedrijven met een vergoeding voor natuur en landschap in de drie bedrijfsgrootteklassen met minder dan 100 koeien niet veel uiteen; in elk van die drie klassen had ongeveer een derde van de boeren een vergoeding voor natuur en landschap (Figuur 4). Op bedrijven met meer dan 100 koeien is dat veel minder (Van den Ham *et al.*, 2002). De mate waarin natuur op die bedrijven vorm krijgt, verschilt echter sterk. In Figuur 5 is dat afgemeten aan de hoogte van de vergoeding die de veehouder per jaar en per hectare voor natuur ontvangt. Daarvan kunnen we zeggen: hoe groter de bedrijven, des te kleiner is de plaats die natuur in de bedrijfsvoering inneemt. In zijn algemeenheid betekent dit dat:

- in de drie grootteklassen tot 100 koeien het aandeel boeren dat natuur in de bedrijfsvoering heeft opgenomen nauwelijks verschilt, maar dat het niveau waarop dat gebeurt daalt met het groter worden van de bedrijven;
- in de grootteklasse met > 100 koeien zowel het aandeel boeren met natuur als het niveau waarop natuur een plaats krijgt laag is (Van den Ham *et al.*, 2002).

Dat bevestigt het beeld: de voorziene trend zou nog wel eens een bedreiging voor de ontwikkeling van natuur en landschap kunnen zijn.

Figuur 4. *Percentage melkveebedrijven in 2000 per bedrijfsgrootteklasse met een vergoeding voor natuur in Noord-west, West en Zuid Nederland.*

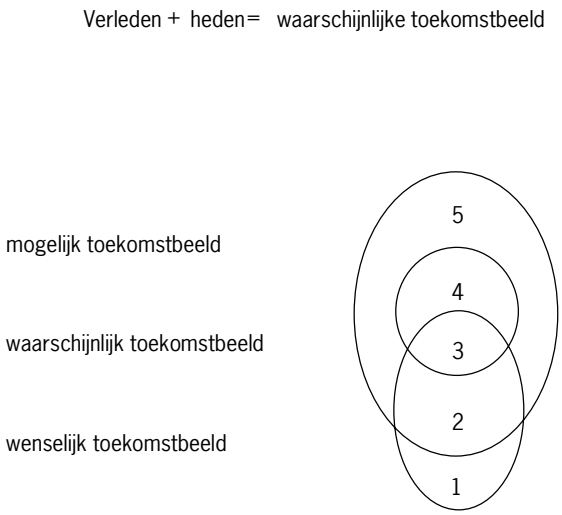

Figuur 5. Gemiddelde vergoeding (euro/ha/jaar) in 2000 per bedrijfsgrootteklasse op bedrijven met natuur.

Hoewel dit ontwikkelingsbeeld aangeeft dat er steeds meer grond bij grote bedrijven komt en dat vooral bij de verbredingsgerichte ondernemers het percentage opvolgers laag is (Van den Ham *et al.*, 2002), betekent dit niet dat *alle* vrijkomende grond bij de schaalvergroters komt. Die hebben namelijk niet voor *alle* grond belangstelling omdat die te ver weg kan liggen of omdat er sprake is van een te kleinschalige structuur. Vooral in gebieden met vanouds veel kleine bedrijven en veel stoppers komt relatief veel grond in andere sectoren terecht (bijvoorbeeld boomkwekerijen) of komt deze in particuliere handen. Daar gebeurt vervolgens van alles mee wat tot verrommeling van het landschap kan leiden, maar wat bij een goede aanpak ook weer kansen voor natuur en landschap kan bieden.

2.4 Toekomstbeelden

Wat we nu hebben gedaan, is wat we meestal doen: we kijken vanuit het verleden en het heden naar de toekomst, we zien een bepaalde trend in ontwikkelingen en beleid en geven dan aan tot welk toekomstbeeld dat vervolgens leidt als we de zaak op zijn beloop laten: verleden + heden leidt tot een waarschijnlijk toekomstbeeld. In Figuur 6 is dat de cirkel met getal 4. Een toekomstbeeld waarvan we ons kunnen afvragen of dat het door ons gewenste toekomstbeeld is. Het beeld weergegeven door getal 5 is nog minder gewenst, niet zo waarschijnlijk, maar wel mogelijk. De uitdaging ligt erin om na te gaan hoe we het waarschijnlijke, maar niet gewenste toekomstbeeld kunnen vermijden en komen tot een minder waarschijnlijk, maar wel mogelijk en meer gewenst toekomstbeeld. Dat is beeld 2. Toekomstbeeld 1 is wel gewenst, maar utopisch, dus niet erg waarschijnlijk. Daarop inzetten zal tot teleurstelling leiden. De uitdaging in de praktijk is dus: hoe komen we van 4 naar 2? (Van den Ham *et al.*, 2003).

Figuur 6. Schematische weergave van waarschijnlijk, mogelijk en gewenst toekomstbeeld.

2.5 Verinnerlijking van agrarisch natuurbeheer

Zowel Geïnspireerde Verbreders als Sterke Groeiers (Figuur 2) hebben een stevige, goed doordachte visie op wat het bedrijf moet zijn, wat het ze moet opleveren, en hoe ze een en ander op strategisch niveau moeten insteken. Dat leidt bij hen tot de vasthoudendheid om, ondanks dilemma's en knelpunten, er 'bovenop te zitten' om voor die dilemma's en knelpunten een oplossing te vinden. Ze zijn er namelijk van overtuigd dat de eenmaal gekozen weg de juiste voor hen is. Dat komt doordat ze bij het doordenken van nieuwe mogelijkheden voldoende tijd hebben genomen voor het 'wensen en verbeelden': wat wil ik zijn, wat moet mijn bedrijf zijn, welk product wil ik waar voor welke prijs verkopen en hoe promoot ik dat, hoe wil ik produceren et cetera. Zo kan een Geïnspireerd Verbreder er van overtuigd raken dat voor de lange termijn bijvoorbeeld een biologische productiewijze voor hem de beste continuïteits-perspectieven biedt. Of een Sterke Groeier kan tot de conclusie komen dat groeien tot 1.000.000 kg melk binnen x jaar noodzakelijk is, maar vervolgens zien dat dit op de bestaande locatie niet mogelijk is en daarom kiest uit het dilemma: praten met de omgeving of elders het bedrijf voortzetten. Voldoende tijd nemen voor wensen en verbeelden in plaats van (te) snel overgaan tot handelen en beslissen leidt tot steviger visievorming en denken en handelen op strategisch niveau. Die stevige visie leidt er toe dat de ondernemer steun heeft aan die visie. Dat leidt ook tot een andere wijze van handelen op het operationeel niveau dan bij direct handelen en beslissen zoals we bij een groot deel van de ondernemers zien. Het denken op strategisch niveau bepaalt dan het handelen op operationeel niveau.

Een visie met daarin een evenwichtige plaats voor zowel planet en people als profit leidt tot een andere visie op continuïteit dan wanneer alleen profit het handelen bepaalt. Profit is in het laatste geval teveel 'korte-termijn' gericht. De wijze van denken over de drie p's leidt tot verschillend gedrag en tot verschillende oplossingen op bedrijfsniveau. Als het belang van 'natuur' voor het denken over continuïteit zo stevig in de visie verankerd is dat ondernemers dit zien als belangrijk bedrijfskapitaal (bijvoorbeeld in de visie Boeren voor Natuur (Stortelder *et al.*, 2001)) in plaats van iets dat 'we er even bij doen', dan komen ondernemers tot andere totaalconcepten op bedrijfsniveau (Van den Ham & Postma, 2003; Van den Ham & Ypma, 2000; Van den Ham *et al.*, 2003). Op dit verschil in verinnerlijking van de visie is een groot deel van het verschil tussen Geïnspireerde en Rationele Verbreders terug te voeren.

2.6 Werken met vragen

Onderdeel van het wensen en verbeelden is het leren werken met vragen in plaats van meteen met antwoorden. Dat leerproces komt ook weer van pas bij het oplossen van dilemma's. Zo kan een veehouder van mening zijn dat het niet mogelijk is met beheersgras hoge producties te realiseren, maar hij kan zich ook afvragen hoe het mogelijk wordt gemaakt om, na voldoende voedingswaarde voor x kg melk in de koe gebracht te hebben er nog y kg droge stof beheersgras in de koe kan worden gebracht. Dergelijke methoden van 'omgekeerd denken' kunnen tot innovatieve oplossingen leiden. Een belangrijk aandachtspunt is hoe de beperkte integratie van de drie p's op bedrijfs- en gebiedsniveau meer inhoud kunnen krijgen. Hoe kom je tot een situatie waarbij ondernemers niet meer nagaan hoe ze natuur en landschap *op operationeel niveau* zoveel mogelijk in hun voedselproductiestrategie kunnen 'persen', maar hoe ze, denkend vanuit het *strategisch niveau*, natuur en landschap als heel belangrijk bedrijfskapitaal leren zien voor de ontwikkeling van hun bedrijf en dit dan ook als richtinggevend gaan beschouwen?

2.7 Kennisnetwerk

Dezelfde wijze van denken is ook nodig - en inspirerend voor de deelnemers- om een kennisnetwerk te kunnen opzetten dat zich de vraag stelt hoe het mogelijk te maken is om (bijvoorbeeld) op gebiedsniveau (agrarisch) natuurbeheer als groep actoren (boeren, terreinbeherende organisaties en particuliere terreinbeheerders) samen met andere ondernemers in het buitengebied zo neer te zetten dat het realiseren van elkaars doelen een uitdaging wordt. Hoe span je met elkaar de 'vitale ruimte' op de as van verschillen en overeenkomsten en die van individu en collectief zodanig op dat het voor de actoren een uitdaging wordt met elkaar te gaan ondernemen om elkaars doelen te realiseren en elkaar daarbij te faciliteren. En hoe zorg je ervoor dat die vitale ruimte opgespannen blijft (Wielinga, 2001; Van den Ham *et al.*, 2003). Dan is een kennisnetwerk blijvend inspirerend voor de deelnemers en zal het niet snel inzakken.

De vraag is hoe we zo'n kennisnetwerk kunnen opzetten dat sturend is voor plattelandsondernemers om strategische keuzen te maken en waarbij vragers en financiers zicht krijgen op het realiseren van hun doelen zodat het wenselijk en mogelijke, maar niet waarschijnlijke toekomstbeeld toch werkelijkheid kan en gaat worden.

2.8 Niet 'of' maar 'hoe'

Ondernemers met een stevige visie over wat hun bedrijf moet zijn, vallen niet bij de eerste de beste tegenslag om. Een voorbeeld is een ondernemer in Waterland die jaren geleden de keuze had tussen vertrekken naar de Flevopolder en daar te gaan werken aan een bedrijf dat uiteindelijk in staat moest zijn op de wereldmarkt te kunnen concurreren, of in het gebied blijven en natuur en landbouw op hoog niveau integreren. Deze ondernemer koos voor het laatste. Wel bleef hij interesse houden hoe bedrijven zich ontwikkelden en merkte na een aantal jaren dat een collega die voor het eerste had gekozen een inkomen realiseerde dat 'een Mercedes groter' was dan dat van hem. Maar hij bleef ervan overtuigd dat hij voor de lange termijn de juiste keuze had gemaakt en werkte daar met verve aan verder.

Ondernemers die de keuze nog moeten maken en daarmee veel moeite hebben, ontberen die stevigheid. Door de steeds heen en weer gaande discussie tussen 'of' – 'of' blijft die stevigheid onder druk staan. Dat leidt op gebiedsniveau tot onnodig veel afhakers waarvan het nog maar zeer de vraag is wat daarvoor in de plaats komt. Juist ondernemers met een stevige visie op 'integratie van natuur en landschap op bedrijfsniveau' komen zowel op bedrijfs- als op gebiedsniveau tot innovatieve oplossingen. Als het 'hoe' gezamenlijk kan worden uitgewerkt, zullen meer boeren die stevigheid van visie ontwikkelen. Dat kan leiden tot een vernieuwde, sterke landbouw die, samen met andere actoren, op gebiedsniveau een grote rol speelt en daarmee een gezamenlijk perspectief ontwikkelt. Blijft economisch perspectief van een vernieuwde vorm van landbouw uit, dan zal in die gebieden waar daarvoor ruimte is,

vooral schaalvergroting van de voedselproductie het beeld van de landbouw bepalen. In gebieden waar dat perspectief niet is, zal 'het grote geld' het voor het zeggen krijgen. Of dat tot behoud en uitbouw van het cultuur- en natuurlijk landschap leidt, valt te betwijfelen (De Graaf *et al.*, 2001).

De vraag *of* particulier beheer een geschikt alternatief is binnen het natuurbeleid, lijkt in dat verband een zinloze en vruchteloze discussie. Onze voorspelling is dat doorgaan met die discussie tot een niet gewenst toekomstbeeld zal leiden omdat er ondertussen te weinig concreet richting wordt gegeven en te weinig perspectief wordt geboden. Laten we daarom kijken *hoe* particulier beheer een geschikt alternatief kan zijn. Dus *hoe* beheersmaatregelen ecologisch effectief kunnen zijn. En tenslotte: laten we het daarbij *niet alleen of vooral* van de overheid verwachten maar daar zelf vorm aan gaan geven (Van den Ham *et al.*, 2002).

3. Verbeteren kennisproductiviteit ten behoeve van agrarisch natuurbeheer

3.1 Betekenis van kennis

Kennis is een belangrijke factor ter ondersteuning van de strategische keuze om als ondernemer gericht te kiezen voor natuur en landschap als bedrijfsactiviteit. Eenzelfde rol speelt kennis ook voor beleidsmakers als het gaat om beleidsvorming, -implementatie en -evaluatie. Kennis in de vorm van informatie kan namelijk helpen om te leren omgaan met de onzekerheid van lange-termijnbeslissingen die altijd spelen bij strategische ondernemerskeuzes en beleid. Kennis is zo belangrijk geworden in een bedrijf, dat over de ontwikkeling en inzet van kennis net zo moet worden nagedacht als over de ontwikkeling en inzet van de andere productiefactoren: grond, arbeid en middelen/kapitaal. Om die reden wordt kennis ook wel gezien als de vierde productiefactor binnen een bedrijf.

Wat betreft de relatie tussen kennis en beleid worden onderzoekers ook wel eens beschouwd als beïnvloeder van beleidsontwikkeling. Ook voor de overheid geldt dat ze goed moet nadenken over hoe kennis benut kan worden bij beleid. Voor elk beleidsterrein zou ze ook kennisbeleid moeten ontwikkelen.

Daarbij is het belangrijk om duidelijk te maken dat kennis niet alleen informatie is (inzichten en ontwerpen) op basis waarvan je een plan of beleid maakt, maar dat het ook een bepaalde houding, een bekwaamheid en ervaring omvat waarmee je de uitvoering handen en voeten geeft. En net als met de andere productiefactoren kunnen we bij kennis ook spreken over een bepaalde productiviteit.

Voordat we verder ingaan op hoe dit ontwikkelen en toepassen van kennis (een soort kennisbeleid) rond agrarisch natuurbeheer kan worden vormgegeven, blikken we eerst nog even terug op het ontstaan van agrarisch natuurbeheer.

3.2 Ontwikkeling agrarisch natuurbeheer

Praktisch gezien hebben boeren het landschap in Nederland letterlijk van natuurgrond in cultuurgrond omgezet. Ze hebben daarmee het cultuurlandschap gevormd. In dat cultuurlandschap hebben natuur en landschap en agrarische productie lang gezamenlijk onderdeel uitgemaakt van een samenhangend ecosysteem. Het is een ieder bekend dat met name in de tweede helft van de vorige eeuw door allerlei factoren en processen deze samenhang nagenoeg verdwenen is. Dat wil niet zeggen dat een boer geen of onvoldoende oog had voor het waardevolle van natuur maar dat de bedrijfseconomische noodzaak om op intensieve wijze agrarische producten te produceren sterk de overhand kreeg. Productiesystemen werden niet meer in samenhang met voorkomende flora en fauna beschouwd en het landschap werd ingericht voor het maximaliseren van de agrarische productie. Daarmee is een deel van de oorspronkelijke karakteristiek van het landschap verdwenen.

Hoewel er in de tweede helft van de vorige eeuw een tamelijk uniforme agrarische bedrijfsontwikkelingsvisie was, gericht op intensivering, specialisering en schaalvergroting, bleef er een ecologisch bewustzijn bij boeren. Bij velen was er een eigen motivatie om natuur en landschapselementen die niet al te storend waren voor de bedrijfsvoering genoeg ruimte te bieden voor instandhouding.

De dominante bedrijfsontwikkeling leidde uiteindelijk tot grote milieuproblemen die via EU landbouw en -milieumaatregelen in 1992 moesten worden opgepakt en teruggedrongen. Op verschillende plaatsen organiseerden boeren zich in milieucoöperaties om samen te werken aan het oplossen van vermesting,

verzuring en verdroging. Daarmee groeide ook het besef dat natuur en landschap waardevolle elementen waren in de leefomgeving en dat daarvoor ruimte in de bedrijfsvoering moest komen. Boeren gingen op zoek naar mogelijkheden om hun agrarische onderneming te verbreden. In de veelvormigheid die daarbij is terug te vinden op bedrijfsniveau spelen natuur en landschap regelmatig een rol: als decor voor recreatie, als een identificatie met de waarde die wordt gehecht aan flora en fauna bij de productie en als directe bron van inkomen via gebruik van vergoedingen via relatienota- en reservaatsbeheer en recentelijk deelname aan de subsidieregeling Agrarisch Natuurbeheer.

De uitdaging zoals verwoord in hoofdstuk 2 is om randvoorwaarden te creëren die ondernemers uitdagen om bewust te kiezen voor een bedrijfsstrategie gericht op groene diensten (natuurbeheer, waterbeheer en openbare toegankelijkheid). Boeren gaan steeds meer samen met anderen op zoek naar nieuwe bedrijfs- en gebiedsconcepten om dit vorm te geven. Ze worden daarbij ondersteund door samenwerkingsverbanden: Agrarische Natuurverenigingen en Milieucoöperaties. Zoals dat betaamt, is dat georganiseerd op regionaal en landelijk niveau (Natuurlijk Platteland).

Dit is kort door de bocht een schets van de bottom-up, aanbodsgerichte ontwikkeling van agrarisch natuurbeheer.

3.3 Kennisbehoefte boer

Wat betekent deze ontwikkeling nu voor de kennisbehoefte van de boer? Zoals in hoofdstuk 2 reeds is vermeld, is er een omgeving nodig waarbij een boer zich uitgedaagd voelt om zich als plattelandsonder-nemer te ontwikkelen, waarbij hij natuur ziet als een potentiële bron van inkomen in welk arrangement dan ook. Dat kan met grond maar ook met bijvoorbeeld inscharen van vee of verhuur van machines en arbeid. Er is dus een kennisbehoefte voor het nemen van strategische beslissingen. Maar hij moet dit ook weten in te passen in een (ecologisch duurzame) bedrijfsvoering en in de bedrijfsprocessen. En hij moet beschikken over vakmanschap voor het beheer van natuur en landschap met een basiskennis van ecologie van natuurterreinen en de interactie tussen natuurproductie en agrarische productie.

Om hierin te voorzien zijn cursussen ontwikkeld, hulpmiddelen beschikbaar gesteld (bijvoorbeeld Natuurmeetlat) en is de advisering op gang gekomen. Een recent voorbeeld van professionalisering in de vorm van certificering (kwaliteitsborging) is de cursus Erkend Agrarisch Natuurbeheerder opgezet door SBB, LLTB en AOC Limburg. De cursus kent een bedrijfsintegrale benadering, van beheer op perceelsniveau tot gebiedsgericht beheer (ketennetwerksamenwerking). De werkwijze is samenwerken met collega's en medewerkers terreinbeheer van natuurbeschermingsorganisaties.

3.4 Beleid overheid

De overheid heeft nog maar enkele jaren geleden agrarisch natuurbeheer erkend als een waardevolle vorm om natuurbeleid te realiseren. Recentelijk is de nadruk zelfs komen te liggen op het particulier en agrarisch natuurbeheer in plaats van op het verwerven van gronden en natuurontwikkeling. Agrarisch natuurbeheer is daarmee, via het Programma Beheer, een instrument geworden voor meervoudig ruimtegebruik. Men streeft daarbij meerdere doelen na:

- Agro-Natuur'productie' (realiseren van omschreven natuurdoelen via zogenaamde pakketten).
- Kwaliteit landschap (algemene verbetering van de kwaliteit van het landschap: rust, ruimte, openheid).
- Continuïteit grondbeheer (voorkomen van bestemmingsverandering (wonen/werken) van vrijkomende productiegronden).
- Ondernemen groene diensten (vorm van verbreding van agrarische bedrijfsactiviteiten).
- Groen decor voor rurale dienstverlening (natuurterreinen en landschap vormen het decor van diverse economische activiteiten in het buitengebied).

- Beleving recreant (naast recreatie biedt het ook mogelijkheden tot natuurbeleving).
- Diversiteit aan landschapsbeelden (door aandacht te geven aan de (cultuur)historische variatie in landschappen wordt de dreiging van landschapsstandaardisering door moderne uniforme agrarische productievormen afgewenteld).

Kijkend naar het instrumentarium lijkt het er toch op dat boeren agrarisch natuurbeheer meer zien als een additionele activiteit dan dat het een omzetting van het bedrijf wordt naar volledige natuurproductie (de variant natuurgericht bedrijf in de visie Boeren voor Natuur (Storteler *et al.*, 2001).

De uitdaging ligt er om de beleidsinstrumenten meer te differentiëren en aan te passen aan de regionale diversiteit en mogelijkheden en de mogelijkheden van de EU-regelgeving optimaal te verkennen en te benutten. Ondanks de samenspraak met belangenbehartigers is het tot op heden toch nog een top-down, vraaggerichte beleidsontwikkeling geweest..

3.5 Kennisbehoefte overheid

Wat betekent dit nu voor de kennisbehoefte van de overheid? Belangrijk is om scherp te blijven houden wat de doelen zijn. De opsomming geeft de meervoudigheid aan en daarmee kan de realisatie van het beleid te complex worden. De instrumenten moeten immers daarbij passen. Evaluatie van het Programma Beheer leert dat dit verbeterd kan worden.

De overheid beschouwt zichzelf in de maatschappij niet als enige vrager op de markt naar natuur en landschap. Dit betekent dat de vraagarticulatie naar groene diensten (wat vragen we en wie vraagt mee?) georganiseerd moet worden. We hebben al gezien dat er een aanbod van boeren is maar hoe kunnen vraag en aanbod naar natuur en landschap nu efficiënt gekoppeld worden? Die koppeling moet landelijk en regionaal kloppen. En liefst zou de kwalitatief betere aanbieder de opdracht gegund moeten krijgen.

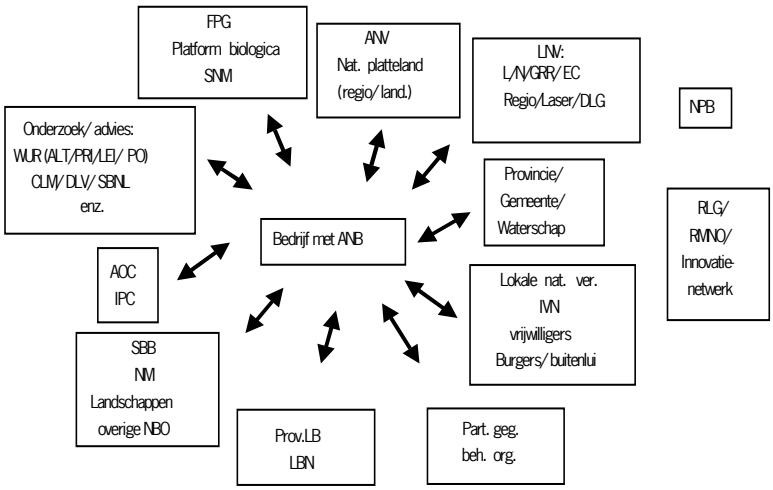
Een belangrijk punt is de financiering en betaling. Wie betaalt mee en in welke vorm en hoe worden aanbieders (boeren) betaald voor de geleverde diensten binnen de EU regelgeving?

De overheid wil zich eigenlijk niet bemoeien met de wijze van uitvoering van natuurbeheer (sturen op hoofdlijnen) en ze wil afrekenen op resultaat. Maar dat vraagt wel om een eenduidige interpretatie van de doelen en een goede methodiek van toetsing.

Zowel wat betreft beleidsontwikkeling, beleidsrealisatie als –evaluatie liggen er nog genoeg vragen om dit goed vorm te kunnen te geven.

3.6 Wie doen er allemaal mee?

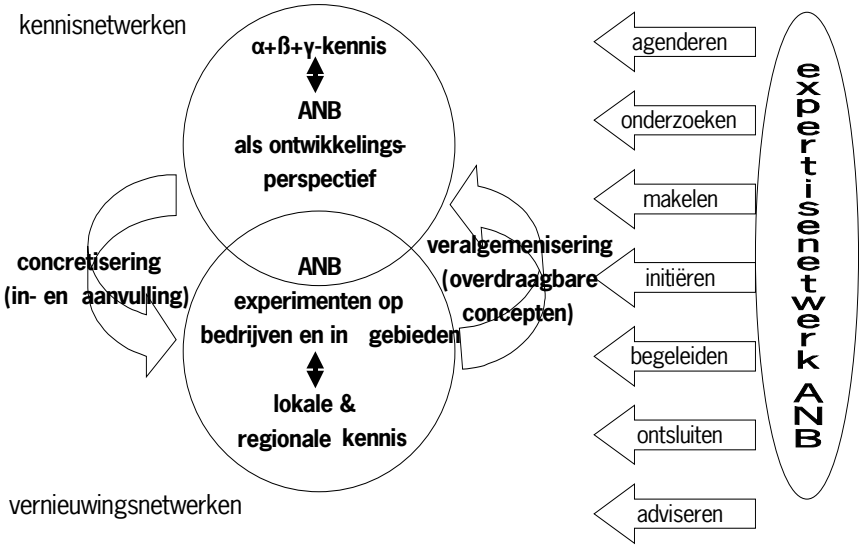
Als we eens inventariseren wie er allemaal meedoen rond agrarisch natuurbeheer dan is het beeld een meerlagige structuur van netwerken van organisaties en personen (Figuur 7). Er is sprake van netwerken op landelijk niveau, op regionaal niveau en op lokaal niveau. In het kennisdomein rond agrarisch natuurbeheer zijn veel en heel uiteenlopende partijen betrokken, elk met eigen pet en bril op. Het gaat om beleid, praktijk, (kennis)ondersteuners en belangenbehartigers. Met z'n allen vertegenwoordigen ze de krachtenvelden. Wat opvalt is dat partijen in wisselende samenstelling samenwerken rond projecten. Kennisuitwisseling is essentieel voor het functioneren van netwerken en naast kennis gaat het vooral ook om kennissen, personen waarbij je terug kunt komen voor kennis. Wat ook opvalt is dat kennis-rollen kunnen wisselen. Wie in het ene geval vrager van kennis is, kan heel goed in een andere situatie de aanbieder van kennis te zijn.

Figuur 7. Netwerk van organisaties die betrokken zijn bij agrarisch natuurbeheer.

3.7 Voorwaarden voor een effectieve voortgang van agrarisch natuurbeheer

Voor wat betreft kennis hebben beleid en praktijk elkaar nodig. Het beleid heeft de boeren nodig voor het uitvoeren van het natuurbeheer en de boeren hebben daarvoor uitvoeringskaders nodig. Belangrijk is dat beleid en praktijk met elkaar worden verbonden rond kennisuitwisseling. De complexiteit en dynamiek van de problematiek rond agrarisch natuurbeheer en groene diensten vragen om een gezamenlijk zoek- en leerproces naar antwoorden op gedeelde kennisvragen. Eigenlijk gaat het daarbij om het verbeteren van de kennisproductiviteit: hoe kan kennis doeltreffend en doelmatig wordt ingezet om kennis te ontwikkelen, kennis te delen en kennis toe te passen ten behoeve van agrarisch natuurbeheer (Figuur 8).

Figuur 8. Organisatie kennisproductiviteit.

3.8 Kennisproductiviteit verbeteren?

Als we de kennisproductiviteit willen verbeteren dan gaat het om de volgende punten:

- Een goed beeld van wat we met elkaar willen weten voor een optimaal functioneren van agrarisch natuurbeheer. Natuurlijk weten we daarvan al een heleboel maar wat we echt nog niet weten is de kennisbehoefte in het netwerk. Daarmee kan een onderzoeksagenda worden opgesteld!
- Agrarisch natuurbeheer is niet uniek, het wordt in vele landen uitgevoerd. Interessant is om te kijken of dat wat we willen weten in het buitenland is te vinden. Mogelijk kunnen we leren van (buitenlandse) ervaringen, bijvoorbeeld hoe men daar het systeem van beleidsdoelen, vergoedings-systematiek en doeltoetsing heeft opgezet. Door internationaal samen te werken kun je samen leren door kennis uit te wisselen en samen kennis te ontwikkelen. Voor het delen van ervaringskennis en informatie heb je actieve netwerken nodig met boeren, beleid en onderzoek en advies.
- Probeer zoveel mogelijk lokale kennis te benutten, kennis van elders te halen en te gebruiken en doe onderzoek. Een agrarische natuurvereniging kan zo uitgroeien tot een gebiedsgericht leer- & experimenteernetwerk rond natuurbeheer. Daarbij gaat het om toepassen van kennis in de praktijk door praktijkexperimenten, demonstratie en monitoring van de resultaten. Dit geheel kan de beleidsontwikkeling voeden. Een vorm van overleg met beleidsmakers op landelijk niveau is het platforum Groene Diensten dat begin 2003 is opgezet.

3.9 Wat vraagt dit van ons?

We kunnen werken aan een inventarisatie van kennisvragen voor een onderzoeksagenda: onder andere voor het Natuurplanbureau. Naast nieuwe inzichten en ontwerpen via onderzoek is het ook belangrijk om ondersteuning te geven bij het ontwikkelen van nieuwe toepassingen in de praktijk en bij het ontwikkelen van nieuwe bekwaamheden van mensen in de beheerspraktijk! Wat we ook kunnen doen is partners zoeken in de natuursector, bij de agrarische industrie en bij recreatieondernemers. Daarmee kan het draagvlak worden vergroot en mensen uit andere sectoren kijken soms verfrissend aan tegen knelpunten die spelen bij agrarisch natuurbeheer. Uiteraard is het belangrijk om een sociaal draagvlak te bevorderen in de regio (burgers, buitenlui), om ontmoetingen tussen stad & land te stimuleren en te organiseren en om de bedrijfsverbreding richting duurzame landbouw te ondersteunen.

Een uitdaging daarbij is het bundelen van (WUR-) expertise op dit gebied in een Expertisenetwerk Agrarisch Natuurbeheer. Dit expertisenetwerk kan bij uitstek behulpzaam zijn om de kennisproductiviteit verder te organiseren.

4. Discussie

4.1 Welke nieuwe innovatierichtingen zijn wenselijk, kijkend naar de dilemma's vanuit praktijk en beleid?

In twee subgroepen (voor groepsindelingen zie Bijlage I) is gediscussieerd over de innovaties (ontwikkelingsrichtingen) die gewenst zijn. In Bijlage III zijn de plenair ingebrachte punten samengevat. Daarover is daarna nog kort plenair gediscussieerd en tot slot kreeg elke deelnemer stickers die hij/zij mocht verdelen over de meest inspirerende en meest haalbare van de vijf genoemde 'ontwikkelingen'.

Als meest inspirerend en haalbaar werden in subgroep 1 innovaties aangemerkt die 'de flexibiliteit en de dynamiek van agrarisch natuurbeheer vergroten, gebruik maken van (bestaande) initiatieven uit de regio en die partijen bij elkaar brengen'. In subgroep 2 werden vooral innovaties op het vlak van 'ruimte creëren voor nieuwe gedachten over kwaliteit' als meest inspirerend beschouwd, terwijl als meest haalbaar werden beoordeeld innovaties die 'meer ruimte voor de regio' bieden.

In de groepsdiscussies zijn daarnaast nog enkele opmerkingen gemaakt die we willen vasthouden:

- In de maatschappij zie je gelijktijdig twee tegengestelde bewegingen: enerzijds een toenemende individualisering en anderzijds een collectivering, zoals de opbouw van milieucoöperaties en verenigingen voor agrarisch natuurbeheer. Bij de verdere ontwikkeling van agrarisch natuurbeheer moet met beide richtingen rekening worden gehouden.
- Is agrarisch natuurbeheer wel een goede term? Moet je niet veel meer de schaarste aan landschap in beeld brengen en een commitment in de samenleving tot stand brengen voor behoud van dat landschap?
- Combineer in regio's de kansen van waterbeheer en agrarisch natuurbeheer en denk na over een benadering van het landschapstype als resultante van een stroomgebied.
- Probeer weg te komen van het neoliberale marktdenken van vraag en aanbod (sturing en economie 'license to produce') omdat het om een ander paradigma gaat (ontstaansdenken met waarden en ruimtegebruik 'license to consume').

4.2 Hoe moeten we omgaan met kennis om de volgende innovatieslag te maken?

Ook hier is eerst in twee groepen (A en B, zie Bijlage I) gediscussieerd over deze vraag. De uitkomsten (Bijlage IV) zijn plenair gerapporteerd en kort besproken, waarbij als meest saillante punten naar voren kwamen:

- Zoek analoge situaties in andere sectoren en gebieden en in het buitenland en probeer die ervaringen en concepten toe te passen voor agrarisch natuurbeheer.
- Wat zijn de beleidsspagaten door de hele beleidskolom heen, maak die duidelijk ook naar EU toe (gaat de evaluatie van het Programma Beheer daar inzicht in geven?).
- Laat mensen die in een netwerk op heel verschillende plekken zitten hun kennis delen, waardoor begrip en gemeenschappelijke kennis ontstaat.
- Er wordt veel kennis geproduceerd, maar er vindt te weinig synthese plaats.
- Creëer experimenteerruimte, nu teveel op korte termijn en vergoedingen gericht; accepteer het verschil in waarden en feitenopvattingen waar regelen niet de oplossing biedt maar juist het samen leren de ruimte moet krijgen om oplossingen te vinden (zie ook Stoas, 2001):

Waarden	Feiten	
	Overeenstemming	Verschil
Overeenstemming	Regelen	Onderzoeken
Verschil	Discussiëren	Leren

5. Betekenis van actieve kennisnetwerken voor het agrarisch natuurbeheer van morgen

In dit hoofdstuk hebben we de uitkomsten van de workshop en onze eigen perceptie van de dag verwerkt tot een visie op de innovatie die nodig is om tot een duurzaam agrarisch natuurbeheer te komen.

5.1 Er zijn nu twee leidende paradigma's

Landbouw met agrarisch natuurbeheer als nevenactiviteit (additie) en *Natuurbeheer* door terreinbeherende organisaties die het beheer voor bepaalde typen terreinen uitbesteden als een vorm van agrarisch beheer. Heeft agrarisch natuurbeheer in additievorm (nevenactiviteit) nog wel toekomst of moeten we het omdraaien naar substitutie, waarbij het beheer van het landschap enige agrarische activiteit nodig heeft om als specifiek landschapstype in stand te blijven? Dit denken zou doorbroken en vervangen moeten worden door een 'Natuurbeheer van agrarisch cultuurlandschappen' (waarbij bijvoorbeeld 'water als ordenend principe' leidend kan zijn) waarvoor samenwerking tussen terreinbeherende organisaties, particuliere terrreinbeheerders, boeren en buitenlui de basis is. Bij een gedifferentieerd beleid is het ook mogelijk verschillende functies van natuur (struinnatuur, natuur-natuur, landschapsnatuur) tot zijn recht te laten komen en functies uit te kunnen ruilen door actoren. Agrarisch natuurbeheer hoeft niet alleen op natuurwaarden te worden beoordeeld.

5.2 Hoe komen we uit de huidige impasse van een stagnerend en weinig duurzaam agrarisch natuurbeheer?

De praktijk wil wel, maar loopt steeds vast in de regeltjes. Dit horen we vaak, maar is dat echt zo? Want de meeste boeren willen een duurzaam contract, maar willen tegelijk niet gebonden zijn. De overheid wil ook elke vier jaar (= elk regeerakkoord) nieuwe contracten kunnen maken, ze heeft daarbij ook te maken met EU en de in EU-verband vastgestelde regels verander je niet zo gauw. Veel beter is de vraag hoe je binnen die regels kunt omgaan met agrarisch natuurbeheer. Andere EU-landen lijken binnen datzelfde EU-kader meer flexibiliteit te hebben gecreëerd; in Nederland hebben we alles dichtgetimmerd. Het lijkt nuttig om dat eens te analyseren en in beeld te brengen welke keuzes Nederland op dit vlak gemaakt heeft. Een goed overleg met Brussel is daarbij een must. De Europese regelgeving biedt mogelijkheden om inkomstenderving en extra kosten bij agrarisch natuurbeheer uit *publieke* middelen te vergoeden. Voor extra inspanningen waarbij je diensten en/of producten biedt zou je daarvoor naar andere beloningsstructuren moeten zoeken, waarbij degenen die ervan profiteren mee betalen uit *private* middelen. Daarvoor zijn hier en daar al ideeën voor een fondsvorming ontwikkeld; die moeten verder worden uitgewerkt. Het hanteren van een gebiedsgerichte benadering (*wat* willen we in dit gebied, *waarvoor* en *hoe* willen we dat realiseren?) is hiervoor een basis. De verkoop van streekproducten en het promoten van de streekidentiteit zijn voorbeelden dat dit werkt.

5.3 Verschillende visies

Ook tijdens deze workshop bleek dat de wijze van denken erg verschilt en dat het de vraag is of we hetzelfde bedoelen als we (ongeveer) hetzelfde zeggen. Zo blijkt het 'niet denken in vraag-aanbod

denken' bij één van de deelnemers te betekenen dat de samenleving er best van uit mag gaan dat boeren een bepaald niveau van natuur kunnen leveren zonder daarvoor betaald te worden. Anderen geven aan dat het onverstandig is niet te betalen 'voor die eik' want de ervaring leert dat die eik dan op een kwade dag toch verdwenen is. In beide gevallen is er sprake van bepaalde vooronderstellingen waarvan het de vraag is onder welke omstandigheden ze gelden. De vraag is vervolgens wat de gevolgen zijn als die vooronderstellingen niet op blijken te gaan onder situatie A en als situatie A nu juist belangrijk is. Een van de vervolgacties zou kunnen zijn om de achtergronden van de wijzen van denken te achterhalen (de sturende krachten) en dan na te gaan voor die manieren van denken wanneer die succes kunnen hebben en wanneer ze zullen falen: wat zijn de succes- en faalfactoren. Je zou kunnen denken aan het 'dwangmechanisme' en het 'stimuleringsmechanisme'. Wanneer krijg je de gewenste verinnerlijking of ook gezegd: wanneer komt de visie tot stand die leidt tot 'natuur en landschap als strategisch Leitmotiv voor de bedrijfsontwikkeling'

5.4 Wat kunnen we hier mee als het over leereffecten gaat?

Innovatie vereist verbeeldingskracht en het vermogen om van bestaande denkpatronen af te stappen. Het vereist ook het vermogen om kennis van anderen in het eigen denkkader te integreren. Als dat niet gebeurt, wordt niet gereflecteerd op elkaars kennis omdat men niet over de vaardigheden en het vertrouwen beschikt om deze binnen het eigen denkkader toe te passen. Daardoor blijven oplossingen voor dilemma's en gezamenlijke vernieuwing achterwege. Want alleen als denkkaders integreren, gaat kennis van anderen onlosmakelijk deel uitmaken van het eigen denken en dus integraal meedoen aan de eigen planvorming, maar ook aan de *gezamenlijke* planvorming.

5.5 Dilemma van de overheid

De overheid is in het landelijk gebied een belangrijke actor. Ze heeft verschillende rollen. Ze wil innovatie wel faciliteren maar staat daarin voor de vraag welke rol ze daarbij moet vervullen. Enerzijds is ze deelnemer in het proces van gezamenlijk leren, een proces dat eigenlijk gezamenlijk als actoren doorlopen moet worden om zicht op de gezamenlijke en individuele (mee)groei in dat leerproces te krijgen. Dat is nodig om zicht te krijgen op elkaars mogelijkheden en onmogelijkheden, het kunnen inschatten van de mate van vertrouwen en het gevoel te kunnen krijgen dat er samen aan een idee is gewerkt en dat we er voor gaan 'ons idee' uit te voeren. Anderzijds heeft de overheid ook een regelstellende taak die kan botsen met het bovenstaande. Er zijn beleidsmedewerkers die de ervaring hebben dat alleen al hun aanwezigheid bij de rest van de groep overspannen verwachtingen kan wekken of er zelfs voor kan zorgen dat de sociale cohesie in de groep verloren gaat. Deze beleidsmedewerkers voelen weinig voor een rechtstreeks participeren in bovenstaande processen. Een oplossing kan zijn om de overheids-actor als het ware 'aan de rand' van het proces te laten deelnemen, op meer indirecte wijze. Dat vraagt echter extra aandacht en een goede insteek van de groep, maar ook van de overheid.

5.6 Kennisnetwerken agrarisch natuurbeheer

Aan een gezamenlijke planvorming gaat een goede uitwisseling van wensen, meningen en ervaringen vooraf. We komen er daarbij niet door eenmalig bij elkaar komen en wat kennis uit te wisselen. Daar houden we de energie niet mee vast. Interessant is niet: hoe kunnen we kennis delen en verspreiden (volgens het 'kennisbron' denken), maar hoe kunnen we actoren tot kenniscreatie stimuleren waardoor ze zich uitgedaagd voelen gezamenlijk de schouders onder het gebied te zetten. En wat moet dan leidend zijn: het vooraf uitdenken van een institutionele setting, het vooraf uitdenken van een bedrijfssysteem en dat 'in de praktijk zetten' en toetsen, of ook hiermee interactief omgaan? En degenen wie het betreft en die het zelf moeten doen met elkaar mee laten groeien? En hoe zet de overheid daar op in? Kennisnetwerken waarin deze uitwisseling en planvorming plaatsvinden zijn daarbij onmisbaar.

6. Conclusies en aanbevelingen

Op de workshop waren deelnemers uit verschillende geledingen aanwezig: beleid, (vertegenwoordigers van de) praktijk en kennisinstellingen. Enkele conclusies zijn dat er behoefte bleek om elkaar op het punt van agrarisch natuurbeheer te ontmoeten, dat er nu geen brede netwerkfunctie bestaat en dat er behoefte is aan kennisnetwerken om ervaringen rond agrarisch natuurbeheer te delen, maar vooral om agrarisch natuurbeheer een blijvende plek in het beheer van natuur en landschap te geven. De aanwezigen hebben uitgesproken dat ze gemotiveerd zijn om verder te gaan. De workshop had duidelijk het karakter van het begin van een multi-stakeholders-proces: de deelnemers zitten op verschillende punten nog niet op één lijn. Het 'hoe naar een duurzaam agrarisch natuurbeheer' blijkt een (nog) ongeordend vraagstuk.

Inhoudelijk kwamen drie denklijnen naar voren:

1) Stop met het denken in termen van 'vraag-aanbod'. Het moet niet nodig zijn voor eenvoudig agrarisch natuurbeheer te moeten betalen: het behoort gewoon tot een goede landbouwpraktijk en zou voorwarde moeten zijn voor boeren om überhaupt producten af te kunnen zetten. Voor meer ingrijpende vormen van agrarisch natuurbeheer is natuur evenzeer een product van de bedrijfsvoering.
2) Maak gebruik van de dynamiek en bestaande initiatieven in een regio of ontwikkel die met stakeholders met de intentie een situatie te creëren waarbij de 'groene ondernemers', die tweederde van het landelijk gebied beheren en in eigendom hebben, zich uitgedaagd voelen om maatschappelijke doelen integraal op te nemen in hun bedrijfsstrategie.
3) Lang niet alle boeren zullen tot werkelijk 'groen ondernemerschap' komen. Richt je ook op anderen (bijvoorbeeld particulieren) die gronden beheren in het landelijk gebied.

Op grond van de discussies doen we als organisatoren de volgende aanbevelingen:

- De communicatie tussen de verschillende belanghebbende partijen die betrokken zijn bij agrarisch natuurbeheer moet verder worden versterkt door zich in elkaars denkkader te verdiepen om tot gezamenlijke oplossingen te komen.
- Daarbij moet het schaalniveau in het oog worden gehouden. Voor afspraken op landelijk niveau heb je een ander kennisnetwerk nodig dan voor het maken van beheersafspraken op lokaal niveau. Het opzetten van actieve kennisnetwerken zien we als een belangrijke innovatiestap naar een duurzaam agrarisch natuurbeheer (zie tevens Le Rutte, 2002).
- Het is nuttig om een vervolg op deze workshop te organiseren met vertegenwoordigers van overheden, praktijk, natuurbeschermingsorganisaties en kennisinstellingen, maar vervolgbijeenkomsten moeten wel tot concrete innovatierichtingen leiden. De begrippen moeten dan scherper worden gedefinieerd, zodat duidelijk wordt of ieder hetzelfde bedoelt.
- Bij de verdere ontwikkeling van agrarisch natuurbeheer moet meer worden samengewerkt met waterbeheer en de ontwikkeling van groene diensten. Ook kan worden nagegaan of natuurfuncties (struinnatuur, landschapsnatuur) op meer gedifferentieerde wijze in een regionale context ontwikkeld kunnen worden.
- Daarbij moet meer aandacht worden gegeven aan de ontwikkeling van nieuwe concepten en samenwerking met nieuwe partijen (bijvoorbeeld particulieren, nieuwe landgoederen, projectontwikkelaars) die een rol kunnen spelen bij het (agrarisch) natuurbeheer. Biedt daarbij ruimte voor een beweging van regelen naar samen leren.

Literatuur

Berendse, F., 2003.
Gemiddeld effect van agrarisch natuurbeheer is bedroevend. Agrarisch Dagblad, 25 maart 2003.

Graaf, Hans de, Oskar de Kuijer & Wim ter Keurs, 2001.
De landbouw in de groene open ruimte van de toekomst; visies op de rol van de landbouw in en rond de Randstad. Sectie Milieubiologie Universiteit Leiden en KDO advies, Amsterdam.

Ham, A. van den & D.J. Postma, 2003.
Mijn perspectief als ondernemer in de toekomst. Vensterrapport LEI, Den Haag.

Ham, A. van den & M.E. Ypma, 2000.
Verbreding op landbouwbedrijven; met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes. Rapport 7.00.02. LEI, Den Haag.

Ham, A. van den, G.S. Venema & G.J.F. van den Elzen, 2002.
Naar netwerkfinanciering en -aanpak voor Kwaliteitsimpuls Landschap. Rapport 4.02.08. LEI, Den Haag.

Ham, A. van den, D.J. Postma, C.T. Smit & G.J.F. van den Elzen, 2003.
Duwen, dwingen of dansen. Vensterrapport LEI, Den Haag.

Klein, D., F. Berendse, R. Smit & N. Gilissen, 2001.
Agri-environment schemes do not effectively protect biodiversity in Dutch agricultural landscapes. Nature 413: 723-725.

LNV, 2000a.
Voedsel en Groen. Het Nederlandse agro-foodcomplex in perspectief. Ministerie van LNV, Den Haag.

LNV, 2000b.
Natuur voor mensen, Mensen voor natuur. Nota natuur, bos en landschap in de 21e eeuw. Ministerie van LNV, Den Haag.

LNV, 2003.
Beleidsreactie evaluatie Programma Beheer. Brief van minister Veerman aan Tweede Kamer, 5 juni 2003.

Regeringsverklaring, 2003.
Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdlijnenakkoord voor het kabinet CDA, VVD, D66, 16 mei 2003.

Rutte, R. le, 2002.
Het belang van kennismanagement rond agrarisch natuurbeheer. Spil, 179-180: 23-29.

Stoas, 2001.
Leren vernieuwen, vernieuwend leren. Stoas Onderzoek, Wageningen.

Stortelder, A.H.F., R.A.M. Schrijver, H. Alberts, A. van den Berg, R.G.M. Kwak, K.R. de Poel, J.H.J. Schaminée, I.M. van den Top & P.A.M. Visschedijk, 2001.
Boeren voor natuur. Rapport 312. Alterra, Wageningen.

Wielinga, H.E., 2001.
Netwerken als levend weefsel: een studie van kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw vanaf 1945. Uitgeverij Uilenreef, 's-Hertogenbosch.

Bijlage I.
Deelnemerslijst

Naam	Organisatie en adres	Discussieronde 1		Discussieronde 2	
Rudolf van Broekhuizen	Wageningen Universiteit Postbus 8130 6700 EW WAGENINGEN		2		B
Petra Egmond	RIVM- MNP Postbus 1 3720 BA BILTHOVEN	1		A	
Marjolein Elings	Plant Research International Postbus 16 6700 AA WAGENINGEN		2	A	
Hendrike Ensink	Larenstein Postbus 9001 6880 GB VELP	1			B
Aart van den Ham	LEI Postbus 35 6700 AA WAGENINGEN	1			B
Hein Korevaar	Plant Research International Postbus 16 6700 AA WAGENINGEN		2		B
Hans Leneman	LEI Postbus 29703 2502 LS DEN HAAG		2		B
Barto Piersma	Ministerie van LNV Postbus 20401 2500 EK DEN HAAG				B
David Postma	LEI Postbus 35 6700 AA WAGENINGEN		2	A	
Rob Le Rutte	Alterra Postbus 47 6700 AA WAGENINGEN	1		A	
Herman Snijders	Ministerie van LNV Postbus 20401 2500 EK DEN HAAG		2	A	
Geert de Snoo	CML Postbus 9518 2300 RA LEIDEN	1			B
Marleen van den Top	Alterra Postbus 47 6700 AA WAGENINGEN	1			
Geert van der Veer	Area Postbus 1257 6040 KG ROERMOND		2	A	
Adrie van der Werf	Plant Research International Postbus 16 6700 AA WAGENINGEN	1		A	

Bijlage II.
Programma van de workshop

09.15 uur	Ontvangst met koffie/thee
09.30 uur	Welkom
09.35 uur	Opschudden van de wensen door David Postma, dagvoorzitter
09.55 uur	Agrarisch natuurbeheer, waar gaat het om? knelpunten, bedreigingen en kansen door Aart van den Ham
10.15 uur	Reacties op inleidingen
10.45 uur	Pauze
11.00 uur	Verwoorden van visies en opvattingen; verkennen van ontwikkelrichtingen in twee groepen redenerend vanuit 'praktijk' en 'beleid'
11.45 uur	Presentatie van visies, opvattingen en ontwikkelrichtingen sporen de visies in beide groepen? Wat schort eraan?
12.30 uur	Lunch
13.30 uur	De rol van kennismanagement bij agrarisch natuurbeheer door Rob le Rutte
13.50 uur	Reacties op inleiding
14.05 uur	Innovatie en kennistransfer; benoemen van de uitdagingen waarvoor we staan met agrarisch natuurbeheer; aanzet tot het opstellen van een onderzoekagenda
15.00 uur	Presentatie van kennisvragen; terugkoppeling vanuit vorige programma onderdeel
15.15 uur	Pauze
15.30 uur	Is het nodig om het kennisnetwerk te activeren. Zo ja, welke actoren kunnen erbij betrokken worden? Plenaire discussie: hoe komen we tot experimenteerruimte en wat moet dat dan zijn?
16.15 uur	Conclusies uit de workshop door dagvoorzitter
16.30 uur	Afsluiting

Bijlage III.

Uitkomsten discussieronde 1. Welke nieuwe innovatierichtingen zijn wenselijk, kijkend naar de dilemma's vanuit praktijk en beleid?

In twee groepen (voor groepsindelingen zie Bijlage I) is er gediscussieerd over de innovaties (ontwikkelingsrichtingen) die gewenst zijn. Onderstaande punten zijn uit deze discussies in de totale groep plenair teruggerapporteerd, waarna elke deelnemer vijf groene en vijf gele stickers kreeg, die hij/zij mocht verdelen over de vijf genoemde 'ontwikkelingen'. Een gele sticker betekent dat de ontwikkeling als inspirerend wordt ervaren, een groene dat deze haalbaar wordt geacht.

	Aantal stickers	
	inspirerend	haalbaar
In groep 1 werd gepleit voor:		
1.1 Ontwikkeling binnen 'normale' bedrijfsvoering (GLP) • bijvoorbeeld 1 meter uit de kant blijven • geen vergoeding (in tegenstelling tot marktdenken) • verschillende routes volgen om daar te komen: - bijvoorbeeld via verplichtingen door overheid - eisen vanuit groot winkelbedrijf zoals in UK	10	5
1.2 Flexibiliteit/dynamiek, gebruikmaking van (bestaande) initiatieven uit regio en partijen bij elkaar brengen	13	12
Groep 2 kwam tot een de volgende drie punten:		
2.1 Meer ruimte voor de regio • regionaal, multidisciplinair • brede natuuropvatting • utopie + randvoorwaarden	7	13
2.2 Ruimte creëren voor nieuwe gedachten over kwaliteit	15	6
2.3 Product en markt • van vergoeden naar belonen • nieuwe arrangementen • communicatie	3	11

Bijlage IV.

Uitkomsten discussieronde 2. Hoe moeten we omgaan met kennis om de volgende innovatieslag te maken?

Ook hier is eerst in twee groepen (A en B, zie Bijlage I) gediscussieerd over deze vraag. De uitkomsten zijn plenair gerapporteerd en kort besproken.

Groep A rapporteerde bij de terugkoppeling als volgt:

A.1 Positie ondernemer – positie gebied
- inzicht in sociale cohesie (plaats van ondernemer in het gebied; 'people')
- rol agroproductieketen (staat vaak haaks op ontwikkelingen in gebied)

A.2 Veldbederf / veldstimulatie
- in hoeverre is het zich bemoeien met kwaliteit door onderzoekers / beleid gunstig?
- maak je niet afhankelijkheid van geld / onderzoekers

A.3 Plan / proces ---> resultaat
- op welk niveau maken we op welke plaats beleid? (Brussel, nationaal, regionaal, lokaal)
- frustratie (als processen stranden; kennisopbouw lijdt daar onder)

Groep B rapporteerde:

B.1 Communicatie en samenwerking (vertrouwen)
- instituten
- probleemeigenaar -- opdrachtgever
  -- doelgroep

B.2 Weet welke kennis je hebt en wanneer je deze moet toepassen (timing) en kunt toepassen (goed
- beeld van onderzoekvraag)
- loslaten projectmatig werken ---> procesmatig werken

B.3 Kennis delen en van elkaar benutten (in elk geval dit op gang brengen)